

УДК 321.7(437.6)

**ПЕРЕХІД ДО ДЕМОКРАТІЇ
І НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА
ТРАНСФОРМАЦІЯ В СЛОВАЧЧИНІ**

**THE TRANSITION TO DEMOCRACY
AND THE NATIONAL-POLITICAL
TRANSFORMATION IN SLOVAKIA**

Ключкович А. Ю.,

кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри політології і державного
управління, Ужгородський національний
університет (Ужгород, Україна), e-mail:
anatoliy.klyuchkovych@uzhnu.edu.ua,
ORCID: 0000-0001-6573-6500

Klyuchkovych A. Yu.,

Candidate of political science, Associate Professor
of the Department of political science and
state administration, Uzhhorod National
University (Ukraine, Uzhhorod), e-mail:
anatoliy.klyuchkovych@uzhnu.edu.ua,
ORCID: 0000-0001-6573-6500

Словаччина успішно здійснила перехід до консолідованої демократії, однак її траєкторія транзиту була більш складною, ніж в інших країнах Центральної Європи. В статті з'ясовано особливості національно-політичної трансформації в Словаччині в контексті переходу до демократії. Проаналізовано основні чинники, які вплинули на поділ Чехословаччини та виникнення самостійної Словаччини. Наголошено на проблемах демократизації та національної інтеграції в Словаччині в сер. 1990-х рр. Національно-політична трансформація в Словаччині відображає тривалі консолідаційні процеси на рівні громадянського суспільства та громадянської політичної культури.

Ключові слова: Словачька Республіка, Чехословаччина, перехід до демократії, національно-політична трансформація.

Slovakia's transition to a consolidated democracy was successfully completed, but its transit trajectory was more complicated than in other countries of Central Europe. The features of the national-political transformation in Slovakia in the context of the transition to democracy are explained in the article. The main factors that influenced the division of Czechoslovakia and the emergence of an independent Slovakia were analyzed. The issues of democratization and national integration in Slovakia in the middle of 1990s are emphasized. The national-political transformation in Slovakia represent ongoing consolidation processes at the level of civil society and civil political culture.

Keywords: Slovak Republic, Czechoslovakia, transition to democracy, national-political transformation.

Переходи до демократії в посткомуністичних країнах Центрально-Східної Європи розширили аналітичну оптику транзитології не тільки в політичній і економічній площині, але й в аспекті національно-політичної трансформації. На проблемах відцентрових процесів і національного державотворення в контексті демократизації акцентували увагу К. Оффе в концепції «потрійного переходу» (англ. triple transition) [5], Т. Кузьо в моделі «четверного переходу» (англ. quadruple transition) [1] і С. Сомолані в проєкції словацького «чотирикратного переходу» (слов. štvornásobná tranzícia) [7]. Згідно цих концептуальних підходів комплекс проблем у площині національно-політичної трансформації поряд з перебудовою політичною і економічною значно ускладнює перехід до демократії в цілому. В даному аспекті заслуговує на увагу демократизаційний досвід Словаччини, який

відрізняється в центральноєвропейському контексті своєю специфічною траєкторією і структурою.

Метою статті є з'ясування особливостей і чинників національно-політичної трансформації в Словаччині в контексті переходу до демократії.

Ключове значення для старту і динаміки національно-політичних процесів в Словаччині відіграв т.зв. «федеральний» етап демократичного транзиту. В контексті демократичних перетворень у Чехословаччині в 1990–1992 рр. загострилися суперечності між чехами та словаками щодо форми державної організації, які за часів «нормалізації» приховувалися централізаторською політикою комуністичної партії. Після краху комуністичного режиму відцентрові тенденції почали проростати та посилюватися, що в свою чергу, ускладнювало політичну й економічну трансформацію, як на федеральному, так і на республіканському рівнях. Спроби правовим шляхом модернізувати відносини між федеральним центром і республіками, як і спроби політичного врегулювання проблеми, не дали задовільного результату, що призвело до розпаду Чехословаччини на дві самостійні держави (з 1 січня 1993 р.).

Діапазон оцінок розпаду федеративної держави й утворення незалежної Словаччини є досить широким: від реалізації вікового державотворчого потенціалу словаків – до ситуативного спалаху словацького націоналізму; від нездатності політичних еліт подолати трансформаційні труднощі – до їх намагання реалізувати власні владні амбіції; від визнання заслуги політичних еліт у питанні національного державотворення – до покладання на них провини за втрату спільної держави. Дискусії про причини розпаду Чехословаччини ведуться і нині в науковому середовищі, неоднозначні оцінки викликає це питання і серед пересічних словаків.

В словацькому контексті слід взяти до уваги історичну важливість національного питання. Як образно зазначив І. Лалуга, національне питання періодично відроджувалося в ХХ ст. як міфічний Фенікс при кожній значній події в словацькій новітній історії (в 1918, 1938, 1945, 1968, 1989 рр.), і тільки в 1992 р. емансипаційний процес словацького народу завершився створенням власної суверенної державності [6, с. 428]. К. Водічка акцентує увагу на історичних причинах, які пов'язані з фіктивністю ідеологічної конструкції «чехословацької нації» та реальним існуванням дуалізму у політичному, економічному, культурному та релігійному вимірі. Прагнення словаків до емансипації було недостатньо відображено в державному устрої періоду «нормалізації», оскільки компетенції з ухвалення політичних рішень були сконцентровані в Празі [8, с. 129]. Падіння комуністичного режиму відновило дискусії про форму державного устрою Чехословаччини.

Водночас дослідники підкреслюють і неготовність суспільства до роз'єднання – «поділ ЧСФР не був наслідком прагнень емансипації та патріотизму чеського і словацького народів», оскільки згідно соціологічних опитувань більшість чехів і словаків не підтримували ідею державної

незалежності [8, с. 129]. Як зазначає Г. Месежніков, у Словаччині того періоду нічого не свідчило про те, що поділ Чехословаччини та виникнення незалежної держави супроводжувалися значним громадянським ентузіазмом, який впливає з «кульмінації емансипаційних зусиль» словацької нації та реалізації «тисячолітнього прагнення» словаків до власної державності (як наголошували тоді представники національно-орієнтованих сил) [4]. Соціологічні дані засвідчували, що у вересні 1992 р. тільки 27% словаків схвально ставилися до підготовки поділу ЧСФР, тоді як 36% ставилися негативно, 23% – неоднозначно і 15% – байдуже [4].

Слід зазначити, що створення незалежної словацької держави не було домінуючою темою в посткомуністичному суспільно-політичному дискурсі. Під час Листопадової революції 1989 р. зі сторони словацької «Громадськості проти насилля» висувалася вимога тільки реформувати федеративний устрій. Але проблема реформування федерації вирішувалася дуже повільно, оскільки викликала гострі дискусії, непорозуміння і політичні спекуляції. Одне тільки питання щодо назви спільної держави викликало гарячі дебати і протистояння між чехами і словаками навесні 1990 р. (т.зв. «дефісна війна»).

Найбільше резонувало «словацьке питання» в контексті виборчих кампаній. Вже на парламентських виборах 1990 р., окрім розриву зі старим режимом, виразно проявився вплив національного чинника в розрізі питання про статус Словаччини. Результати виборів 1990 р. показали, що прихований потенціал подальшої динаміки словацької політики буде пов'язаний саме з національно-емансипаційним процесом. Інтенсивність його розвитку, як це не парадоксально, перекило й саму проблему трансформації в аспекті темпів перетворень і особливостей її сприйняття словаками і чехами [6, с. 446].

Питання зміни державного устрою було характерне для передвиборчої риторики словацьких партій у контексті парламентських виборів 1990 і 1992 рр. У програмних положеннях провідних партій фіксувалися позиції щодо посилення статусу Словаччини в різному обсязі: від розширення суверенності (Рух за демократичну Словаччину, Християнсько-демократичний рух, Партія демократичної лівиці) і до створення незалежної Словаччини внаслідок поділу федерації (Словацька національна партія). На позиціях необхідності існування функціональної єдиної чесько-словацької федерації стояла коаліція угорських політичних сил (Рух «Співіснування» – Угорський християнсько-демократичний рух).

Загострення національного питання у постлистопадовому періоді відкрило можливості для словацьких комуністів і некомуністів «стрибнути на хвилю національного популізму» і нав'язати свій порядок денний у вигляді гасла «національного третього шляху» [7, с. 52]. Окрім партій, впровадження нових форм державної організації та реформування чесько-словацьких відносин також підтримували численні словацькі

організації та громадські ініціативи («Matica slovenská», «Korene», KSI та ін.)

Ідейною основою, на яку опиралися елітарні, партійно-політичні, технологічні чинники поділу Чехословаччини, було прагнення словаків до вирішення національного питання як завершення тривалого процесу національної емансипації. Той факт, що національно-емансипаційний процес завершився утворенням саме самостійної держави, а не компромісної форми спільної держави був результатом впливу правлячих еліт і політико-ситуативних чинників.

В аспекті визначення чинників, що вплинули на дезінтеграційні процеси в Чехословаччині підкреслюється, насамперед, роль політичних еліт. Попри близькість ключових орієнтирів трансформації та наявність федерального механізму взаємодії, в 1990–1992 рр. проявилася нездатність правлячих кіл Чехії і Словаччини досягти угоди про нові конституційні рамки спільної держави. При чому відповідальність за розпад держави лежить на правлячих елітах обох республік, адже інколи цю відповідальність перекладають на спалах націоналізму серед словацької еліти. Водночас чимало свідчень, що чеська сторона також не бажала йти на поступки у питаннях перебудови федеративних відносин [6, с. 546].

Пошуку консенсусу перешкоджала політична несумісність двох груп національних еліт, які прийшли до влади внаслідок парламентських виборів 1992 р. У той час як у Чехії перемогла Громадянська демократична партія, метою якої було поглибити трансформацію на системній основі, у Словаччині електоральний успіх здобув РЗДС, який критикував «федеральну модель» економічної трансформації і прийшов до влади на хвилі невдоволення реалізацією реформ у Словаччині. Внаслідок виборів 1992 р. в Чехії було сформовано уряд на чолі з В. Клаусом, а в Словаччині – на чолі з В. Мечіаром, які відіграли провідну роль у веденні переговорів щодо поділу ЧСФР.

В питанні роз'єднання федерації безумовно слід враховувати ініціативність, позиційність і непомірність харизматичних лідерів – В. Мечіара і В. Клауса, але перекладати на них історичну відповідальність за розпад ЧСФР було б занадто спрощено. З огляду на складний шлях Словаччини в сер. 1990–х рр., можна припустити, що вже в 1992 р. непомірні владні амбіції лідера РЗДС В. Мечіара створювали ризики для збереження спільної держави. Декларативні гасла словацької владної еліти (завершення емансипаційних зусиль словацької нації, необхідність набуття міжнародної суб'єктності Словаччини тощо) могли приховувати її справжні утилітарні мотиви (владні і економічні інтереси), тим самим перетворюючи національні почуття в засіб досягнення влади [3, с. 87]. Але не варто зводити комплекс причин розпаду Чехословаччини до реалізації суто владних інтересів словацької еліти.

Для чеських і словацьких еліт, які зустрілися за столом переговорів, збереження спільної держави не було політичним пріоритетом. Підходи представників чеського та словацького урядів до переговорів щодо долі федерації також були різними: В. Мечіар був налаштований боротися за кращі умови для Словаччини (зокрема і для власних владних амбіцій), тоді як В. Клаус не був готовий йти на поступки в питаннях державного устрою у разі серйозних позиційних розбіжностей [4]. Позиція чеського уряду на чолі з В. Клаусом не була стримуючою в контексті економічної критики, самостійницьких лозунгів і вимог словацької сторони. Відмовившись від федерації, політичні еліти Чехії бачили реальні можливості швидкого завершення економічної трансформації. Вже в липні 1992 р. правлячі кола обидвох республік досягли політичного консенсусу в рішенні про припинення існування Чеської і Словацької Федеративної Республіки (ЧСФР). Попри те, що несумісність позицій стосувалася більше соціально-економічних проблем, аніж питань державної організації, невдача переговорів позначилася саме на існуванні спільної держави.

В контексті поділу Чехословаччини інколи піднімається питання щодо легітимізації цього поділу народом. Громадяни віддали голоси політичним партіям В. Клауса і В. Мечіара на виборах в 1992 р., але жодна парламентська партія (за винятком СНП) не передбачала в програмі поділ федерації. Попри загальнонародну важливість даного питання, позиція громадян не була з'ясована через референдум. Зважаючи на політичні, конституційно-правові ризики, правлячі кола не були впевнені, що його результати не призведуть до ще більшої кризи чесько-словацьких відносин. Результати соціологічних досліджень до і після поділу ЧСФР свідчили про негативне чи неоднозначне ставлення більшості громадян до цієї події. Але водночас, ні словаки, ні чехи не виявили достатньої волі та мобілізаційного ресурсу для того, щоб спільну державу зберегти.

Окрім політичних чинників поділу федерації, важливе значення мали об'єктивні передумови дезінтеграційних процесів, зокрема асиметрія соціальної і економічної структури республік, різні темпи та результати економічної реформи, а також недоліки федеральної конституційної системи і невдалі спроби її модернізації.

Зазначені вище чинники та передумови в комплексі вплинули на саморозпуск держави, який носив цивілізований, конституційно-договірний характер. Безумовно, що врегулювання двосторонніх відносин і договірне вирішення комплексу питань на підготовчому етапі розпаду федерації мало важливе значення для подальших взаємин чехів і словаків, як на міждержавному, так і на міжособистісному рівнях. Попри безперечні позитиви цивілізованого саморозпуску ЧСФР, в транзитологічному аспекті ця подія оцінюється не однозначно: з одного боку, це етапна складова демократичного переходу до завершення процесу національного державотворення і системних

перетворень, а з іншого – розпад держави інтерпретується як невдача політичних еліт при договірному переході до демократії.

Попри те, що питання про природу політичного режиму не стояло на повісті дня в контексті подій 1992 р., тим не менш, воно актуалізувалося впродовж наступного періоду. Якщо у чеському випадку розпад федерації сприяв подальшій динаміці демократизаційних процесів, то в самостійній Словаччині темпи трансформації почали сповільнюватися. Вже парламентські вибори 1992 р. і перемога РЗДС зафіксували стартову точку відхилення Словаччини спочатку від траєкторії чехословацького демократичного транзиту, а потім і від центральноєвропейського.

Попри спільність чехословацького комуністичного минулого і ключових посткомуністичних перетворень, перед Чехією і Словаччиною стояв різний обсяг завдань у контексті завершення демократичного транзиту. Т. Кузьо відносить Чехію до країн, які реалізували подвійний перехід (політична і економічна трансформація), тоді як Словаччину – до країн, в яких транзит мав складну чотиривимірну природу (розбудова демократії, ринкової економіки, національної державності та громадянської нації) [1, с. 174].

Процес національно-політичної трансформації в Словаччині не завершився проголошенням самостійної держави в 1993 р. Адже сам спосіб вирішення питання словацької державності поляризував як політичні еліти, так і громадськість. Словацьке суспільство не відразу звикнулося з думкою, що воно самостійно розбудовуватиме власну державу. Поряд з побоюваннями соціального, економічного характеру, невпевненість у словаків викликав і політичний чинник. Правляча коаліція на чолі з В. Мечіаром взяла курс на концентрацію влади в державі, ігнорування прав опозиції, порушення «правил гри» та згортання демократичних перетворень. Динаміка політичного процесу в 1994–1998 рр. оголила наявність суперечливих коливань у полярних площинах «авторитаризм – демократія», «ліберальний – неліберальний», що свідчило про функціонування гібридного політичного режиму з виразною тенденцією до утвердження авторитаризму. Соціально-структурний контекст в сер. 1990-х рр. також важко назвати сприятливим для демократичного розвитку, оскільки значна частина словацького суспільства проявляла сприйнятливості до гасел, цінностей і практики авторитарності, егалітаризму, патерналізму та етнічної інтолерантності.

Утвердження Словацької Республіки як національної держави ускладнювала ситуація з етнічною гетерогенністю (насамперед, наявність чисельної угорської меншини), на якій спекулювали окремі політичні сили. Правлячі сили (РЗДС і СНП), які отримали в сер. 1990-х рр. контроль над транзитом, просували ідею націоналізму з популістською риторикою, поділяючи громадян на «прословацьких» та інших – «протисловацьких» [7, с. 53]. При чому цей ярлик навішували не тільки

на представників угорської національної меншини, але й на етнічних словаків, які були проти розпаду ЧСФР. Така розділююча політика не сприяла національно-політичній інтеграції в державі, що є однією з передумов для успішного завершення переходу до демократії.

В умовах політизації етнічності, міжетнічної напруги, поляризації суспільства було важко досягти консенсусу стосовно ключових питань розвитку держави. Різне зростання значущості національної та етнічної політики в 1990-х рр. при незавершеному процесі національної інтеграції обмежувало простір для розвитку громадянських прав.

Зміна підходів у розбудові держави відбулася після парламентських виборів 1998 р., в результаті яких було сформовано широку демократичну коаліцію правочентристських, етнічних і лівих сил. Запровадження консенсусних форм політичної взаємодії дозволило Словаччині швидко досягти стану консолідованої демократії та реалізувати євроінтеграційну стратегію. В національно-політичному аспекті словацька демократія поступово увійшла в фазу т.зв. «пацифікації» радикальних, націоналістичних сил і витіснення їх екстремних фракцій на маргінес політичного життя. Попри те, що сучасна Словаччина стикається з викликами антисистемного, націоналістичного характеру, вони не несуть загрозу демократичному режиму.

Впродовж самостійного розвитку Словаччини, успішності її демократичного та євроінтеграційного шляху змінилося ставлення громадян до розпаду Чехословаччини. Аналіз поглядів сучасних словаків щодо виникнення самостійної Словаччини підтверджує високий ступінь ідентифікації громадян зі своєю державою, порівняно з результатами опитувань до і після проголошення самостійності. Згідно досліджень IVO/FOCUS в жовтні 2014 р. виникнення самостійної Словацької Республіки позитивно оцінили 58% громадян, 18% висловилися негативно, 4% не визначилися і 20% побачили в самостійності, як плюси, так мінуси [2, с. 4]. Національно-політична трансформація в Словаччині відображає триваючі консолідаційні процеси на рівні громадянського суспільства та громадянської політичної культури.

Попри різне ставлення громадян до розпаду Чехословаччини та діяльності політичних еліт в цьому контексті, а також з огляду на успішний демократичний розвиток самостійної Словаччини, все більш сприйнятливою, на наш погляд, є думка І. Лалуги: «Політичні суб'єкти, соціальні ініціативи та особистості, які ініціювали та підтримали створення незалежної СР, зрозуміли виклик часу для збереження та розвитку національної ідентичності, а тому заслуговують на повагу та вдячність» [6, с. 543].

Отже, колапс комуністичного режиму в Чехословаччині відкрив перехід не тільки до демократичного режиму та ринкової економіки, але й до розпаду федерації та національно-політичної трансформації Словаччини. Дезінте-

граційні процеси та виникнення самостійної Словаччини були обумовлені комплексом структурних передумов та елітарних, партійно-політичних чинників, які ідейно опиралися на прагнення словаків до завершення процесу національної емансипації. Поділ ЧСФР по-різному позначився на трансформаційних процесах у незалежних державах: в Чехії відбулося прискорення демократизації, в Словаччині – її гальмування. В контексті переходу до демократії Словаччина вирішувала завдання побудови незалежної держави та завершення процесу національної інтеграції, що обумовило складність і унікальність її трансформаційного шляху в центральноевропейському контексті.

Список використаних джерел

1. Cusio, T., 2001. 'Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple?' *Politics*, Vol.21, No.3, p.168-177.
2. 'Dvadsaťpäť rokov od Nežnej revolúcie očami občanov SR a ČR (25 Years after the Velvet Revolution through the eyes of the citizens of the Czech Republic and Slovakia)' / CVVM, SOÚ AVČR, IVO/FOCUS (2014). URL: <http://www.ivo.sk/7551/sk/>
3. Kubín, L., 2002. 'Rola politických elit pri zmene režimu na Slovensku (Role of political Elites in the Change of Regime in Slovakia)', Bratislava: *Veda*, 177 s.
4. Mesežnikov, G., 2009. 'Česko-slovenské vzťahy v období politickej transformácie', Praha: Heinrich Boll Stiftung. URL: <https://cz.boell.org/sites/default/files/downloads/meseznikov.pdf>
5. Offe, C., 1991. 'Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe', *Social Research*, Vol.58, No.4, p.865-892.
6. Pekník, M. (ed.), 2016. 'Pohľady na slovenskú politiku po roku 1989 (Views on Slovak politics after 1989)' / I. časť, Bratislava: SAV, *Veda*, 648 s.
7. Szomolányi, S., 1999. 'Kľukatá cesta Slovenska k demokracii (Slovakia's twisty path towards democracy)', Bratislava: *Stimul*, 121 s.
8. Vodička, K., 2003. 'The division Czechoslovakia – ten years later', *Sociological Studies*, No.10, p.129-133.

* * *